

НАРОДОЗНАВЧИ ПРАЦІ ВЧЕЖУХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Петро Одарченко

НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ І РОЗВИТОК ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОГРАФІЇ В ХІХ ТА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Українське національне відродження на початку ХІХ століття було зумовлене не тільки появою нової української літератури, а також і великим зацікавленням українських діячів, учених, письменників народною творчістю, етнографією, фольклором. “Народознавство й літературні інтереси, — каже С. Єфремов, — неподільно зв’язані в літературній діяльності наших письменників нового періоду. Одні й ті самі люди у нас часто працювали разом і на літературному, й на етнографічному полі”¹. Батько нового українського письменства І. Котляревський був і першим українським етнографом. Він не тільки дав перші в новій українській літературі класичні зразки художнього використання й освоєння багатющої української усної народної творчості, а й сам працював над збиранням і записуванням українських народних пісень.

І. П. Котляревський, за свідченням першого його біографа С. П. Стеблін-Камінського, “...бував на зборищах і забавах простолюду і сам, переодягнений, брав участь у них, уважно слухав і записував пісні і слова, вивчав мову, спостерігав звичаї, повір’я, обряди українців” (Цит. за кн. *О. Гончар. Українська літ. передшевченківського пер.* — К., 1982. — С. 25). І на основі добре відомих йому народнопоетичних джерел Котляревський дав українській літературі свої невмирущі твори “Енеїду” та “Наталку Полтавку”. Письменниками й одночасно етнографами та фольклористами були Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Григорій Квітка-Основ’яненко, Павло Чубинський, Степан Руданський, Іван Манжура, Борис Грінченко, Анатолій Свидницький, Іван Франко, Олена Пчілка, Леся Українка і багато інших.

Українська народна поетична творчість стала головним джерелом літературної творчості українських письменників ХІХ століття.

Піонером української етнографії можна вважати польського етнографа З. Доленгу-Ходаковського. Він з торбинкою за плечима обійшов (1814—1818) багато районів Галичини, Поділля, Волині, Київщини, Полтавщини і записав понад 2000 народних пісень та багато іншого етнографічного матеріалу. “Єсть іще на землі щастя, — писав Ходаковський у своєму щоденнику, — тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люди згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, живе поезія. Лихе ж має серце той, хто не любить народу всією силою братерської любові”².

Збіркою Ходаковського широко скористався Михайло Максимович, ректор Київського університету, видатний учений, приятель Т. Г. Шев-

ченка. Він видав чотири збірки українських народних пісень (1827, 1834 і 1849 рр.). Ці збірники показали надзвичайну красу, багатство й різноманітність пісенної творчості українського народу.

Російський вчений Ізмаїл Срезневський так захопився українською народною творчістю, що спершу цілком присвятив себе дослідженню цієї творчості. У 1831—1838 роках він видав у Харкові шість книжок “Запорозької старини”, куди ввійшли твори української народної поезії, переважно українські історичні думи.

Визначним дослідником української народної поезії був Йосип Бодянский. Він зібрав близько 8000 пісень. Він також видав великий збірник Якова Головацького “Народні пісні Галицької і Угорської Руси” (1863—65).

Визначне місце в історії української етнографії та фольклористики належить геніальному поетові українського народу Тарасові Шевченкові. Під час свого наукового відрядження на Правобережну Україну для опису пам'яток старовини та для записування народних пісень, переказів, прислів'їв та інших фольклорних матеріалів Т. Г. Шевченко зробив багато записів, проте багато з них загинуло. Переважна частина Шевченкових записів збереглася в його альбомах, заповнених малюнками, ескізами та текстами пісень. Шевченко досліджував побут українського народу, змальовував красу українських народних звичаїв і обрядів. Шевченко перший на Україні почав приділяти виняткову увагу вивченню матеріальної культури народу: житла, одягу, їжі. У своєму науково-художньому виданні “Живописна Україна” Шевченко в офортах “Старости”, “Судня рада” дав картини з побуту українського народу. Головним об'єктом етнографічних досліджень Т. Г. Шевченка було кріпосне селянство.

Цікаву спробу дати всебічну етнографічну характеристику українського народу, головне українського селянства, зробив сучасник Шевченка, письменник і етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський у своїх працях “Побут українського селянина” (1855) та “Загальний погляд на побут Придніпрянського селянина” (1856). Дослідник дає опис поселень, одягу, їжі, громадського й сімейного побуту, звичаїв, повір'їв, обрядів і усної творчості українців.

З великим захопленням записував українські пісні Микола Гоголь, даючи високу оцінку їм: “Народна пісня для України — все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Пісні українські — народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини...” Німецький поет, перекладач українських народних пісень, Ф. Боденштедт у своїй книжці “Die poetische Ukraine” (1845) писав: “Ніде дерево народної поезії не дало таких смачних овочів, ніде дух народу не відбився так яскраво і сонячно, як відбився він у піснях українських... Народ, який склав такі чудові та чарівні пісні... такий народ має велику духовну силу і моральну вагу”³.

У 1854 році А. Л. Метлинський видав великий цінний збірник українських народних пісень, переважно побутового характеру.

У 1856—1857 роках П. Куліш видав два томи збірника “Записки о Южной Руси” Сюди ввійшли історичні думи, пісні, перекази, легенди, казки. І не самі лише тексти тут подано, а й докладно подано біографію, характеристику кобзарів, співців, оповідачів, отже, показано те етнографічне оточення, в якому робилися записи дум і пісень.

Такою ж методою користувалися і видатний етнограф Опанас Маркович та його дружина Марія — видатна українська письменниця, відома під псевдонімом Марко Вовчок. Обоє вони не тільки записали багато пісень, казок, прислів'їв, а й розповіли про оповідачів, співаків в колі їх побуту і звичок. У Качанівці 1854 року Опанас Маркович та його дружина Марко Вовчок записали багато казок, які розповідала їм талановита селянка-кріпачка Палажка Кітчина. Ось як описує її Опанас Маркович: ...вдова середніх літ... з світло-русявим волоссям... голову

Професор Петро Одарченко.
Фото. 1952.

тримала високо, вся струнка... в кожному слові розум і чемність, в кожному русі плавність і спокій. Починаючи розповідь, — голову, пов'язану чорною з матиноюю каймою хусткою, схилила в той чи інший бік; спокійно, на запрошення, сідала поруч, підтримувала підборіддя пальцями, на яких були мідні персні... Казки свої попереджала вітаннями й розпитуванням, відповіді супроводила глибокою уважністю. За моїм проханням співала і навчила мене кількох старих пісень; були й такі, яких вона навчилася, переходячи з відрами повз чумацьку валку, що спинилася на відпочинок, наприклад "Немерику" А гайдамацьку "Ой, по горах, по горах пшениченьки ярі" перейняла від покійного батька⁴.

О. Маркович і його дружина Марко Вовчок записали з уст народу близько 50 тисяч прислів'їв і приказок. Вони збиралися їх видати, але складні матеріальні і цензурні умови не дозволили їм здійснити цей задум, і вони передали цю збірку М. Номисові, який додав до цієї збірки ще й свої записи та інших етнографів, а потім вибрав із цього багатющого матеріалу близько 15000 текстів і видав їх 1864 року.

Опанас Маркович і його дружина Марія Олександрівна (Марко Вовчок) не тільки записували пісні, а чудово виконували їх. Марії Олександрівні пощастило наспівати близько двохсот пісень, і з її голосу німецький композитор Едуард Мертке записав мелодії цих пісень та провів гармонізацію. Перший зошит цих пісень із 8 проєктованих був виданий у Лейпцігу 1866 року ("Двісті українських пісень. Співи і слова зібрав Марко Вовчок. У ноти завів Едуард Мертке"). На жаль, вийшов у світ тільки перший зошит.

Збирачем народних пісень і одним із перших дослідників української народної творчості був славетний український історик Микола Костомаров. Він надрукував також дослідницькі праці про історичне значення української народної пісенної творчості (1872), про історію козацтва в пам'ятках української народної пісенної творчості (1883) та про родинний побут у творах української пісенної творчості (1905).

У Північній Буковині видатний український поет Юрій Федькович, збираючи народні пісні, особливу увагу звернув на записування легенд, переказів і пісень про опришків.

Українські письменники А. Свидницький, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Б. Грінченко, а в Галичині М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич, Н. Кобринська та інші записували твори українського фольклору і свої записи друкували в збірниках, альманахах тощо. У жіночому альманасі "Перший вінок" (1887) були надруковані цінні етнографічні розвідки Софії Окуневської "Родинна неволя жінок в піснях і обрядах весільних", Катерини Довбенчук — народні звичаї в Косівщині, Ольги Франко "Карпатські Бойки і їх родинне життя" та Н. Кобринської про побут українського жіноцтва в Галичині.

Найвидатніші збірники етнографічних та фольклорних матеріалів з'явилися в 1870—1880 роках ХІХ сторіччя. Особливо велику й плідну діяльність на полі етнографії й фольклору виявив славнозвісний український етнограф і поет, автор українського національного гімну "Ще не вмерла Україна" — Павло Чубинський (1839—1884). Він очолював на Україні етнографічну експедицію, здобутки цієї експедиції

були надзвичайно цінні: вони склали сім величезних томів “Трудів етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський Край” 1-й том містив повір'я, народні забобони, прислів'я, приказки, загадки; 2-й том — календарні звичаї й обряди. 3-й том — казки, 4-й том — звичаї й обряди, пов'язані з народженням дитини, весільні обряди, похоронні обряди, 5-й — найбільший обсягом — народні пісні, 6-й — юридичні звичаї, 7-й матеріали про національні меншості на Україні, а також про житло, одяг, харчування й розваги українців. За свою працю Чубинський одержав золоту медаль від Географічного Товариства. Павло Чубинський був одним із організаторів і активних діячів заснованого в той час Південно-Західного Відділу Географічного Товариства. Видатними діячами цього Відділу були славні українські вчені: Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Павло Житеський, Іван Рудченко, Микола Лисенко, Федір Вовк, Олександр Русов та інші.

*Мати П. Одарченка Оксана.
Ніжин, 1930.*

У 1874—75 роках вийшла в світ капітальна праця В. Антоновича і М. Драгоманова “Історичні пісні українського народу” (два томи). Далі виходить цінний збірник М. Драгоманова “Українські народні перекази й оповідання” (1876), І. Рудченко (брат Панаса Мирного) видає два томи українських народних казок (1869—1870) та “Чумацькі народні пісні” (1874) з докладною монографією про чумацтво. Надзвичайну вагу в українській етнографії та фольклористиці має діяльність славетного українського композитора Миколи Лисенка. М. Лисенко записав сотні українських пісень з мелодіями, він видав сім випусків “Збірника українських пісень”, збірник українських обрядових пісень, збірник танців та веснянок. Особливо цінна його наукова праця “Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень у виконанні кобзаря Остапа Вересая” (1873).

Але недовго тривала плідна діяльність Південно-Західного Відділу Географічного Товариства. Таємним указом Олександра II 1876 року заборонено українське письменство й закрито Відділ Географічного Товариства. Головних діячів Відділу Чубинського й Драгоманова наказано вислати з України. Чубинський виїхав на Північ, а Драгоманов емігрував спочатку до Швейцарії, а пізніше — до Болгарії. У Женеві в 1883—1885 роках М. Драгоманов видав два томи “Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.” (1883—1885) та “Нові пісні про громадські справи” (1864—1880). Женева 1881. Порівнюючи українські пісні, записані від українців, що живуть в різних державах (Росії, Австрії, Угорщині, Румунії), М. Драгоманов зробив важливе відкриття, що українські пісні цілком однакові по всіх етнографічних територіях України. Це показує, каже М. Драгоманов, що “всупереч всяким поді-

лам українських людей між різними державами українська національність існує як тіло окреме, дуже однакове в усіх своїх частинах, з однаковими звичаями, однаковими спогадами, любов'ю та ненавистю" (М. Драгоманов. Нові укр. пісні про громадські справи. — К. — С. 9—10).

Більшість наукових праць М. Драгоманова з етнографії та фольклору надруковано у Львові — у 1899—1907 роках — у виданні Наукового Товариства ім. Шевченка в чотирьох томах під назвою "Розвідки Михайла Драгоманова"

Сестра Михайла Петровича Драгоманова Ольга Петрівна — відома українська письменниця Олена Пчілка — вивчала народний побут, народне мистецтво, записувала народні пісні й передавала їх Михайлові Драгоманову та Миколі Лисенкові. Вона також працювала над розвідкою "Українські колядки", яка була надрукована в журналі "Киевская старина" (1903), а також окремим виданням у Києві, в університетській друкарні (1903). Перша наукова праця О. Пчілки з етнографії "Український орнамент" (вишивки, тканини, писанки) була надрукована 1876 року. Ця праця здобула високу оцінку не тільки серед українських учених, а й серед видатних західноєвропейських фахівців. У Парижі один видатний французький професор був так захоплений цією працею, що прочитав про неї цикл лекцій. А Іван Франко в 90-х роках просив Олену Пчілку написати статтю про українські вишивки, підкреслюючи в своєму листі, що для цього він не знайде компетентнішого від Олени Пчілки фахівця. Року 1903, 1912 і 1927 у Києві була надрукована праця Олени Пчілки "Українські узорі". У 20-х роках Олена Пчілка працювала членом-кореспондентом Української Академії Наук в Етнографічній Комісії. 1926 року були надруковані її цінні розвідки: "Малювання на стінах в Україні" та "Про легенди і пісні"

Дуже важливими дослідницькими працями з ділянки української етнографії та фольклористики були розвідки Миколи Сумцова про весільні обряди, про писанки, про український народний побут та його велика праця "Сучасна українська етнографія" (1893, 1897). Про історію української етнографії цінну книжку видав також О. Пипін (1892). Історик, музейний діяч і етнограф Дмитро Яворницький видав два томи цінної розвідки "Запоріжжя" — історичні перекази, записані від дідів (1888, СПб.).

Видатний учений Олександр Потебня опублікував цінні праці про українську пісню, а Павло Житецький видав цінну розвідку про українські думи (1895—99). Борис Грінченко видав "Етнографічні матеріали" — три томи.

Видатними діячами в ділянці вивчення української етнографії та фольклору були Іван Франко, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Станіслав Людкевич та інші. І. Франко був головою Етнографічної Комісії НТШ, 20 років він редагував "Етнографічний збірник". Франко був автором цінного дослідження "Студії над українськими народними піснями" (Львів, 1913). Найбільшим досягненням науки в галузі збирання й видання українських прислів'їв та приказок є монументальна шеститомна праця Івана Франка "Галицько-руські народні приповідки" (Львів, 1901—1910). Варто згадати й працю І. Франка "Жіноча неволя в руських піснях народних" (1883).

Найцінніші праці Володимира Гнатюка: "Етнографічні матеріали з Угорської Русі", "Колядки і щедрівки", "Гаївки", "Коломийки", "Українські народні байки", "Ткацтво у Східній Галичині" та багато інших.

Визначний учений Федір Вовк опублікував багато цінних праць з української етнографії не тільки українською мовою, а також французькою та російською. Особливе значення має його праця "Етнографічні особливості українського народу" (1916), а також "Студії з української етнографії та антропології" (Прага, 1928).

Леся Українка — дочка Олени Пчілки й племінниця М. Драгоманова — з дитинства знала багато українських народних пісень і пам'ятала

їх усе життя. В останні дні свого життя вона проспівала своєму чоловікові, видатному музичному етнографові В. К. Квітці багато пісень. З її голосу записав Квітка 225 мелодій. Ці пісні з голосу Лесі Українки видано в 1917—1918 роках. Леся Українка вважала, що “пісня без мотиву тільки наполовину жива” Леся Українка, коли їй було 20 років, хвалилася М. Драгоманову, що за чотири місяці вона збрала й записала 150 обрядових пісень. Свою збірку купальських пісень вона послала І. Франкові, і ці пісні були надруковані в журналі “Житє і слово” 1894 року. У праці “Купала на Волині” Леся Українка виявила себе справжньою дослідницею, озброєною науковою методою фольклористики.

В останні роки свого життя Леся Українка, незважаючи на свою хворобу й матеріальне скрутне становище, на власні кошти організувала експедицію для записування на фонографі мелодій дум від ще живих тоді видатних кобзарів. Для участі в цій експедиції Леся Українка запросила видатного музикознавця, етнографа і композитора Філарета Колессу, дійсного члена НТШ. Лесю дуже турбувала думка, що мелодії дум можуть назавжди загинути, якщо не будуть своєчасно записані. В листі до Колесси Леся Українка писала: “я дедалі більше впевнююся у нагальності справи рятування дум” Українські народні думи, що їх виконував кобзар Гнат Гончаренко, Леся Українка сама записала. Увесь зібраний матеріал видано у Львові у двох томах під назвою “Мелодії українських дум”. Списав по фонографу й зредагував Філарет Колесса. Організатором і активним учасником цієї важливої наукової експедиції була Леся Українка. Все своє життя геніальна поетеса українського народу не кидала праці над збиранням, записуванням, збереженням і увічненням перлин української народної творчості та майстерним використанням у своїй оригінальній поезії її образів, художніх засобів, її мудрості й краси, її музичності і ритмічного багатства, її життєрадісності й оптимізму. У безсмертній “Лісовій пісні” Леся Українка піднесла образи усної народної творчості на високий філософський і поетичний рівень. М. Грушевський у своїй “Історії української літератури” дав огляд української народної творчості. Його дочка Катерина була редактором наукового видання “Українські думи” (2 т.).

Видатні українські етнографи, фольклористи, дослідники українського народного побуту, дослідники українського народного мистецтва, дереворізьби, ткацтва, килимарства, вишивок, кераміки, гончарства, писанок тощо показали всьому світові багату, оригінальну, самобутню національну матеріальну й духовну культуру українського народу. Носієм і творцем цієї національної культури було передусім українське селянство. В тяжких умовах національного, політичного й соціального поневолення українське селянство зберегло найвищий скарб — рідну мову й рідну пісню, яка своєю словесною поетичною красою і своєю надзвичайною музичною красою займає перше місце в народній пісенній творчості всіх народів світу. Народна українська пісня стала вічно живим і життєдайним могутнім джерелом нової української літератури, джерелом натхнення для українських поетів, письменників, драматургів.

Вашингтон

¹ Єфремов С. Історія українського письменства. Т. I. — 1924. — С. 283.

² Єфремов С. Цит. праця. — С. 285.

³ Сумцов М. Малюнки з життя українського народного слова. — Х., 1910. — С. 2.

⁴ Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Упорядкував О. І. Дей. — К., 1983. — С. 29–30.